

მეხსეთის პოლიტიკური გეოგრაფია ახ.წ. | საუკუნეში

გიორგი ჭეიშვილი

ივანე ჯავახიშვილის ისტორიისა
და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი
giorgi.cheishvili@tsu.ge

იმპერიის ხანის გეოგრაფიულ თხზულებებში კავკასიის ისტორიულ-გეოგრაფიულ ქვეყნებს შორის არაერთხელ მოიხსენიება მოსხების ქვეყანა (ყაუხჩიშვილი 1957: 124-125, Strabo XI.II.17-18); (რეკჰემი 1961: 346-347, 358-359, Nat.hist. VI.IV.13, XI.29).² გარკვეულია, რომ მოსხების ქვეყანა შეესატყვისება შუა საუკუნეების ქართულ მეხეთს და მოიცავდა ქოროხის აუზისა და მტკვრის ზემო წელის პროვინციებს: სპერს, ტაოს, კლარჯეთს, შავშეთს, აჭარას, კოლარტაანსა და სამცხე-ჯავახეთს (მუსხელიშვილი 1977: 58-59); (ხაზარაძე 1984: 36-71). მოსხთა ქვეყანას მიაკუთვნებენ მდინარე არაქსის ზემო წელზე მდებარე ბასიანსაც (ხაზარაძე 1984: 55).

სტრატეგიული მდებარეობის გამო მოსხთა ქვეყანა მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა კავკასიურ პოლიტიკაში. ბერძენ-რომაელ ავტორთა ცნობების ანალიზი ცხადყოფს, რომ ძვ. წ. III საუკუნეში მოსხების ქვეყანა ბასიანიტურთ ქართლის (იბერიის) სამეფოს საზღვრებში შემოდიოდა (მუსხელიშვილი 1977: 56); (ჭეიშვილი 1994: 47-48), მაგრამ ძვ. წ. II-I საუკუნეებში, დიდი არმენიისა და პონტოს სამეფოს შემოტევების შედეგად, ის განაწილებული აღმოჩნდა იბერიას, არმენიასა და კოლხეთს (resp. პონტოს) შორის: სპერს, ტაოსა და კოლას, აგრეთვე ბასიანს სომხები ფლობდნენ, აჭარას, შავშეთსა და კლარჯეთს – კოლხები, ხოლო არტაანი, ჯავახეთი და სამცხე იბერებს რჩებოდათ (მუსხელიშვილი 1977: 59).

რომაელთა შემოსვლამ კავკასიაში (ძვ. წ. I ს.) მნიშვნელოვნად შეცვალა ძალთა ბალანსი რეგიონში, რამაც იბერიის სამეფოს მესვეურთ დაკარგული ტერიტორიების დაბრუნებისა და მეზობელ სახელმწიფოებზე პოლიტიკური გავლენის გავრცელების საშუალება მისცა. ახ. წ. I საუკუნის 30-50-იან წლებში იბერიის მეფეებს დიდი არმენიის ტახტზე ფარნავაზიანთა სახლის წარმომადგენლები აპყავთ და არმენიელებთან დაპირისპირებაში საკუთარ სამფლობელოებსაც აფართოებენ (მელიქიშვილი 1959: 337-344).

დაკარგულ თემთა შემოერთებისათვის ბრძოლის ერთი ხანგრძლივი და მნიშვნელოვანი ეტაპი დასრულდა ახ. წ. 60 წლისთვის, როდესაც რომაელებმა სომხეთში ტიგრანი გაამეფეს, ხოლო „არმენიის გარკვეული ნაწილები [...] იმის მიხედვით, თუ ვის სამფლობელოს ესაზღვრებოდნენ“ „ნაბრძანები იყო [...] დამორჩილებოდნენ“ იბერიის მეფე ფარსმანს და სხვა მეზობელ დინასტიებს (გამყრელიძე 1973: 96, 99, Tac., Ann., XIV. 26). ამ აქტით იმპერიამ ოფიციალურად დაადასტურა ქართლის სამეფოს საზღვრების გაფართოება დიდი არმენიის მიმართულებით.

იბერიის ეს წარმატება თანამედროვე რომაულ ლიტერატურაში და, კერძოდ, პლინიუსის ენციკლოპედიური ხასიათის ნაშრომში „საბუნებისმეტყველო ისტორიაში“ აისახა.

ძველი გეოგრაფიის სპეციალისტები საკმაოდ კრიტიკულად აფასებენ ამ ნაშრომის ღირებულებას. მათი დახასიათებით, პლინიუსი იყო კომპილატორი, რომელიც წინამორბედთა კომპილაციებით საზრდოობდა (ტომსონი 1965: 227) და ისე იყო გართული კითხვითა და გადაწერით, რომ ვერც კი ხვდებოდა, რას თხზავდა (ტომსონი 1965: 323); გეოგრაფიის ოთხი წიგნი კი „საბუნებისმეტყველო ისტორიის“ ყველაზე გაუგებარი ნაწილია (ტომსონი 1965: 227).

კრიტიკული დამოკიდებულების მიუხედავად, მკვლევართა ნაწილი მაინც აღიარებს პლინიუსის შრომის დიდ მნიშვნელობას რომის იმპერიის პროვინციად ქცეული ქვეყნების „პოლიტიკური ანუ სტატისტიკური გეოგრაფიის“ შესასწავლად (ბანბერი 1879: 376), ისევე

როგორც საქართველოსა და კავკასიის ძველი ისტორიის, ეთნოგრაფიის თუ გეოგრაფიის რიგი საკითხების გასაშუქებლად (გამყრელიძე 1973: 27-40). „საბუნებისმეტყველო ისტორია“ საყურადღებო წყაროა კავკასიის პოლიტიკური გეოგრაფიის რეკონსტრუირებისთვისაც. თხზულებაში დაცულ ცნობებს არაერთი მკვლევარი შეხებია იბერია-არმენიის საზღვრების დასადგენად, თუმცა მათი ინტერპრეტაციაც და დასკვნებიც საკმაოდ განსხვავდება ერთმანეთისგან (კაკაბაძე 1924: 35); (ჯანაშია 1952: 255-258); (ჯანაშია 1959: 20-23); (ინგოროყვა 1954: 439, 467, 488, 516-517); (მელიქიშვილი 1959: 354); (თუმანოვი 1963: 471); (მუსხელიშვილი 2016: II-III); (ატლასი 2008: 26). ეს გარემოება კი უფრო მეტად ზრდის ინტერესს დასახელებული ნაშრომისადმი.

ჩვენი მსჯელობის ამოსავალია „საბუნებისმეტყველო ისტორიის“ VI წიგნი. მისი წყაროთმცოდნეობითი ბაზა მეტად მდიდარია – პლინიუსს 50-ზე მეტი ავტორი ჰყავს დასახელებული (რეკჰემი 1967: 34-37); ხოლო განსაკუთრებულ ღირებულებას ის გარემოება სძენს, რომ აღმოსავლეთ მცირე აზიისა და კავკასიის აღწერისას გამოყენებულია პლინიუსის თანამედროვეთა, უპირატესად, კორბულონის კამპანიის მონაწილეთა, ინფორმაცია (რეკჰემი 1961: 284-285, 354-355, 366-367, V.XX.83, VI.VIII.23, VI.XV.40).

ჩვენთვის საინტერესო საკითხის განხილვას შემდეგი კარგად ცნობილი პარაგრაფით დავიწყებთ:

მთელი დაბლობი, მტკვრიდან მოკიდებული, ალბანელთა ტომს უკავია, შემდეგ იბერთა (ტომს), გამოყოფილს მათგან მდინარე ალაზონით[...] (შემდეგია) ტასისა და თრიარის მხარეები პარიჰედრის მთებამდე; გადაღმა არის კოლხეთის უდაბური ადგილები, რომელთა მხრიდან კერავნიის მიმართულებით არმენოხალიბები ცხოვრობენ და (მდებარეობს) მოსხთა ქვეყანა მტკვარში ჩამდინარე მდინარე ჰიბერუსამდე, ხოლო მათ ქვემოთ (ცხოვრობენ) საკასანები და შემდეგ მაკერონები მდინარე აბსარუსამდე (რეკჰემი 1961: 358-359, VI. XI. 29); (ანტიკური კავკასია 2022: 586).

ციტირებულ ფრაგმენტში დასახელებული ტოპონიმები და ეთნონიმები პლინიუსს დიდი არმენიის მიღმა ეგულება (რეკჰემი 1961: 358-359, VI. X. 28); (ანტიკური კავკასია 2022: 586). სწორი უნდა იყოს მოსაზრება, რომ ტასი და თრიარი, საერთო იდენტიფიკაციით, ტაშირი და თრიალეთი, იბერიის საზღვრებში შემოდიოდა. ტაშირი და თრიალეთი გოგარენე – გუგარქის ხევებია (მუსხელიშვილი 1977: 146). „საბუნებისმეტყველო ისტორიიდან“ მოხმობილი ამონარიდი იმის მაჩვენებელია, რომ ქვემო ქართლს (თუ მის დიდ ნაწილს), რომელიც წინა საუკუნეებში, ასევე, სომხებს ჰქონდათ მიტაცებული, ახ. წ. I საუკუნის შუახანებისთვის კვლავ იბერია იბრუნებს (ჯავახიშვილი 1919: 17); (თუმანოვი 1963: 470-471, 499); (ჭიუსონი 2001: 46, რუკა 29); (მუსხელიშვილი 2016: III). პარიჰედრის მთებიც, კონტექსტის მიხედვით, ტასი-ტაშირისა და თრიარ-თრიალეთის სამხრეთი საზღვარია, ფაქტობრივად, იბერია-არმენიის მიჯნაა და მტკვარ-არაქსის წყალგამყოფ ქედებს, უფრო ზუსტად კი, ბამბაკის მთებს უნდა გულისხმობდეს (ინგოროყვა 1954: 467, 486); (ჭეიშვილი 1986: 124).

შედარებით ბუნდოვანია კოლხეთის უდაბნოს, უდაბური ადგილების (Colchicae solitudines) ლოკალიზაციის საკითხი (სავარაუდოდ ადგილმდებარეობის შესახებ იხ., პოდოსინოვი, სკრჟინსკაია 2011: 337, შენ. 634). ლათინურ ენაში solitudo, -inisi უდაბნო ან დაუსახლებელ ადგილს/ქვეყანასაც აღნიშნავს (ლექსიკონი 1968: 1784); ამიტომ საკითხის გარკვევაში შეიძლება დაგვეხმაროს პლინიუსის შემდეგი ცნობა: ფასისის (რიონის) სანაპიროებზე უწინ მრავალი ქალაქი ყოფილა, ამჟამად კი შემორჩა მხოლოდ ერთდერთი ქალაქი, სახელად სურიუმი (რეკჰემი 1961: 346-347, VI.IV.13); (ანტიკური კავკასია 2022: 583, 584). იბადება კითხვა: ხომ არ გულისხმობს კოლხეთის უდაბნო/დაუსახლებელი ადგილები რიონისპირს, რომელიც პლინიუსისავე კონცეფციით ქალაქებისგან დაცარიელებული ყოფილა? ასეთი

დაშვების შემთვევაში გამოდის, რომ მოსხთა ქვეყანა და არმენოხალიბები რიონის სამხრეთით იწყებოდა. არც ამგვარი ვარაუდია უსაფუძვლო, რადგან „საბუნებისმეტყველო ისტორიიდან“ ცნობილია, რომ ფაზისი სათავეს იღებს მოსხებში“ (რეკჰემი 1961: 346-347, VI.IV.13); (ანტიკური კავკასია 2022: 583). პლინიუსის ამ ჩვენებას აზუსტებს სოლინუსი: „მოსხების მთებიდან ფასისი მოედინება“ (ანტიკური კავკასია 2022: 630, XV.19). მაშასადამე, მოსხები, უკეთ მოსხური მთები (დღევანდელი მესხეთის ქედი) (ჯანაშია 1952: 275); შდრ. (ხაზარაძე 1984: 68-70) უნდა იყოს „კოლხური უდაბური ადგილების“ ის მხარე/მიჯნა, საიდანაც არმენოხალიბების და მოსხების ქვეყანა იწყებოდა; ამგვარი წარმოდგენები კი სავსებით რეალურ-ისტორიულია.³

პლინიუსის სხვა ცნობები მოსხთა ქვეყნისა თუ მისი ცალკეული თემების კუთვნილების გარკვევის საშუალებასაც გვაძლევს; კერძოდ, „საბუნებისმეტყველო ისტორიაში“ ნათქვამია, რომ

ფარნაკიიდან 100000 (ნაბიჯის) დაშორებით მდებარეობს თავისუფალი (ქალაქი) ტრაპეზუნტი, გარშემორტყმული უზარმაზარი მთით, რომლის გადაღმა (ცხოვრობენ) არმენოხალიბები, ხოლო 30 ათასი ნაბიჯის დაშორებით დიდი არმენია (მდებარეობს). სანაპიროზე, ტრაპეზუნტამდე, მოედინება მდინარე პიქსიტესი, ხოლო გადაღმა (არის) სანი ჰენიოხების ტომი, მდინარე აბსარუსი თანამოსახელე ციხით (მის) შესართავთან ტრაპეზუნტიდან 140000 (ნაბიჯითაა დაცილებული). ამ ადგილას მთებს უკან არის იბერია, ხოლო სანაპიროზე (არიან) ჰენიოხები, ამპრევტები, ლაზები, (მოედინება) მდინარე აკამფსეონი... (რეკჰემი 1961: 344-347, VI.IV.11-12); (ანტიკური კავკასია 2022: 583).

ტრაპეზუნტისა და აბსარუს-აფსაროსის დასახელება მოწმობს, რომ მოტანილი ციტატის დამასრულებელ ნაწილში ლაპარაკია დღევანდელ ლაზისტანის ქედზე, რომელიც პარალელურად გასდევს ტრაპზონ-გონიოს სანაპირო ზოლს⁴ და მის სამხრეთ კალთებთან გადაჭიმულ ქოროხის მხარეზე. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, ცნობა ადასტურებს იბერიის საზღვრების გავრცელებას ქოროხის ხეობაში. რამდენად ღრმად იყვნენ იბერები შეჭრილნი ამ მხარეში? პლინიუსი აკონკრეტებს თავი ჩვენებას, როდესაც ზღვის სანაპიროზე, იბერიის პროვინციების მოპირდაპირედ, ჩამოთვლის პონტოსპირეთში მოსახლე ტომებს: ჰენიოხებს, ამპრევტებსა და ლაზებს ვიდრე მდინარე აკამფსეონამდე.

პლინიუსის აღწერა სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ამ მონაკვეთისა (ტრაპეზუნტიდან აფსაროსამდე) განსხვავდება წინამორბედ ავტორთა ცნობებისგან,⁵ მაგრამ გარკვეულ მსგავსებას პოულობს ფლავიუს არიანეს მონაცემებთან. კაპადოკიის მმართველის საინსპექციო ანგარიშის მიხედვით, ტრაპეზონტიდან აფსაროსამდე ორი ხალხი სახლობდა: მაქლონები და ჰენიოხები და ძიდრიტები; ლაზებს იმ დროისთვის აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის მნიშვნელობანი ნაწილი ეკავათ (კეჭალმაძე 1961: 42-43, PPE 11). V საუკუნის ანონიმის თანახმად, მაქლონები და ჰენიოხები, უწინდელი ეკექერიელები, ოფიუნტიდან არქაბემდე ცხოვრობდნენ, ხოლო ძიდრიტები, უწინდელი ბიძერები – არქაბედან მდინარე აფსაროსამდე (კეჭალმაძე 1961: 84, Anon., PPE 1). საკუთრივ ტრაპეზუნტის სანახების მახლობლად კი ბინადრობდნენ ტომები, რომლებიც არიანეს აზრით, სანები უნდა ყოფილიყვნენ (კეჭალმაძე 1961: 42, PPE 11). მაქლონებსა და ჰენიოხებს პლინიუსი სანი-ჰენიოხების სახელით იცნობს (ჯანაშია 1959: 23); (პოდოსინოვი, სკრჟინსკაია 2011: 303-304, შენ. 430) და მათ ადგილსამყოფელს ტრაპიზონის სიახლოვეს განსაზღვრავს (იხ. ზემოთ),⁶ თუმცა საზღვრებს არ უთითებს. პლინიუსისა და არიანეც ცნობათა ურთიერთშეპირისპირება ცხადყოფს, რომ სანებს/მაქლონებს და ჰენიოხებს ახ. წ. I საუკუნის შუახანებისთვის შედარებით მცირე ტერიტორია ეპყრათ და მათი ექსპანსია ჩრდილო-აღმოსავლეთით სამეფოს ჩამოყალიბების პარალელურად უნდა

წარმართულიყო. სანების/მაქელონების და ჰენიოხების განსახლების არეალი, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდისთვის, შესაძლებელია, მდინარე პიქსიტესამდე⁷ (დღევანდელი ვინე-სუ) ან პრიტანის-პორდანისამდე (დღევანდელი ფურტუნა/ბუიუკ დერე), ძველი ეკექერიელების ჩრდილო-აღმოსავლეთ საზღვრამდე (ლომოური 1963: 15), უწევდა; ასეთად შეიძლებოდა ყოფილიყო ძაგატესიც (დღევანდელი სუსა/ფაზარ დერე), მოგვიანო ხანის დიდი ლაზიის თემის სასაზღვრო მდინარე (ბრაიერი, ვინფილდი 1985: 335-336.).

ჰენიოხების, ამპრევტებისა და ლაზების აკამფისისამდე გავრცელება გვაფიქრებინებს, რომ ჭოროხის სულ ქვემო დინება შესართვამდე დასახელებულ ტომებს ეკავათ. პლინიუსის სხვა ცნობითაც, აფსაროსთან მაკრონები ცხოვრობდნენ. ს. ჯანაშიას დაკვირვება, რომ „პლინიუსის გეოგრაფიულ წარმოდგენაში“ ლაზებს გვიანდელი კლარჯეთი „ეჭირათ“ (ჯანაშია 1959: 20-21), დაზუსტებას მოითხოვს. ასეთი დაშვების შემთხვევაში იბერიის სამხრეთ-დასავლეთი საზღვრები საგულისხმებელია არა შავიზღვისპირეთთან, არამედ ხმელეთის სიღრმეში, არსიანის ქედთან, რაც ეწინააღმდეგება განხილული ცნობების კონტექსტს. გარდა ამისა, პლინიუსს ლაზები ზღვისპირა ტომებად წარმოედგინა.⁸ ლაზებისადმი „ბოლო კლარჯეთისა ზღვსპირის“, ანუ, ხოფა-გონიოს სანაპირო ზოლის კუთვნილება ეჭვს არ იწვევს; თუ მათ, მაინცდამაინც, ჭოროხის ხეობაც ეკავათ, ეს უნდა ყოფილიყო შესართვიდან დაახლოებით ართვინამდე მონაკვეთის აუზი.⁹ აღნიშნულ სექტორში იბერიასთან საზღვარიც, ასეთ შემთხვევაში, კარჩხალის მთებზე დაიდებოდა.

ამრიგად, სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ის არეალი, რომელსაც იბერია ესაზღვრებოდა, ათენი-ფაზარიდან აფსაროს-გონიომდე ვრცელდებოდა, ხოლო „ამ ადგილას მთებს უკან“ ანუ დღევანდელი ლაზისტანის ქედის აღმოსავლეთი მონაკვეთის (და კარჩხალის ქედის?) სამხრეთით განფენილი პროვინციები ჭოროხის შუა და ნაწილობრივ, ქვემო დინების აუზში იბერიის სამეფოს საზღვრებში შედიოდა.

„საბუნებისმეტყველო ისტორიის“ VI. XI. 29-ში იხსენიებიან არმენოხალიბებიც „კერავნიის მიმართულებით“. „კერავნიის“ „კერასუნტის მთებით“ ჩანაცვლება იმ არგუმენტით, რომ ბერძნულ-რომაულ მწერლობაში კერავნიის მთები აღმოსავლეთ კავკასიონსა და დაღესტნის მთებს აღნიშნავს და, შესაბამისად, არმენოხალიბების ლოკალიზაცია კერასუნტის მთების სამხრეთით (მურავიოვი 1988: 156-160), ნაკლებსარწმუნოა. საქმე ისაა, რომ პლინიუსი რამდენჯერმე ახსენებს ამ ორონიმს სრულიად განსხვავებული მათაა სისტემის აღსანიშნავად. რომაელი ავტორი ერთ შემთხვევაში კერავნიის მთებად კავკასიონის მთავარი ქედის ჩრდილოეთის პარალელურ ქედებს თუ მასივებს გულისხმობს და, მაინცდამაინც მეოტიდის ტბის (აზოვის ზღვის) სიახლოვეს (რეკჰემი 1961: 352-353, VI.VII.20-21); (ანტიკური კავკასია 2022: 585), სხვა შემთხვევაში – ზაგროსის მთების ჩრდილოეთ განშტოებებს, ადიაბენესთან ერთად დიდ არმენიას აღმოსავლეთიდან, უკეთ, სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან რომ საზღვრავდა (რეკჰემი 1961: 356-357, VI.X.27). პლინიუსი კერავნიის მთებს კიდევ უფრო ფართო მნიშვნელობით იცნობს: სახელწოდება ტავროსის მთებსაც ფარავდა და ცალკეულ მთაგრეხილებსაც – პარიადრეს, მოსხურ მთებს, ამაზონურ მთებს და სხვა (რეკჰემი 1961: 294-297, V.XXVII.99). ამრიგად, კერავნიის კერასუნტის მთებად ჩანაცვლების საფუძველი არ არსებობს. შესაბამისად, მცდარია არმენოხალიბების ლოკალიზაციაც კაპადოკიის პონტოში, მცირე არმენიის მეზობლად, უფრო ზუსტად კი, ლიკოსის ზემო წელზე (მურავიოვი 1988: 158, სურ. 1, 159-160). ამგვარ თვალსაზრისს ეწინააღმდეგება ის მნიშვნელოვანი გარემოებაც, რომ ლიკოსის ზემო წელი, პლინიუსის წარმოდგენით, არის არა მცირე არმენიის მოსაზღვრე ქვეყანა, არამედ საკუთრივ მცირე არმენია: „საბუნებისმეტყველო ისტორიაში“ ლიკოსის ზემო წელზე განლაგებული ქალაქები კესარია, აზა და ნიკოპოლისი მცირე არმენიას აქვს მიკუთვნებული (რეკჰემი 1961: 356-357, VI.X.26),¹⁰ ხოლო საზღვარი მცირე არმენიასა და კაპადოკიას შორის მდინარე ლიკოსზე ნეოკესარიის (დღევანდელი ნიკსარი) აღმოსავლეთითაა გატარებული (რეკჰემი

1961: 342-345, VI.III.8-9).

პლინიუსი ერთადერთი ავტორია, რომელიც არმენოხალიბებს ასახელებს. „საბუნებისმეტყველო ისტორიაში“ საინტერესო ცნობებია დაცული მათი ადგილმდებარეობის გასარკვევად. დასახელებულ თხზულებაში ნათქვამია, რომ ტრაპეზუნტი შემოსაზღვრულია უზარმაზარი მთით, რომლის გადაღმა ცხოვრობენ არმენოხალიბები, ხოლო 30 ათასი ნაბიჯის დაშორებით დიდი არმენია მდებარეობს (რეკჰემი 1961: 346-347, VI. IV. 12); (ანტიკური კავკასია 2022: 583). ამ საინტერესო ჩვენებიდან ირკვევა, რომ არმენოხალიბების ქვეყანა ტრაპიზონსა და დიდ არმენიას შორის მდებარეობდა. ჩრდილოეთიდან მას, სავარაუდოდ, ზიგანა-ლაზისტანის ქედები საზღვრავდა; გასარკვევია სამხრეთი საზღვარი.

კონტექსტიდან აშკარაა, რომ საუბარია ე. წ. მთიელ ხალიბებზე (მაქსიმოვა 1956: 29), რომლებიც ანატოლიისა და სამხრეთ კავკასიის შიდაკონტინენტურ ნაწილში ბინადრობდნენ (განსხვავებით სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში მოსახლე ხალიბებისგან – იხ. (მაქსიმოვა 1956: 26-31); (მელიქიშვილი 1959: 69-72); (მიქელაძე 1974: 118-123). მათ შესახებ ქსენოფონტე და სტრაბონი მოგვითხრობენ. ქსენოფონტეს მიხედვით, ხალიბები ბინადრობდნენ ჰარპასოს-ჭოროხის აუზში, ტაოხების და სკვითინების მეზობლად (მიქელაძე 1967: 81-82, Anab. IV.7.15-18); მათ, დაახლოებით, ჭოროხის ქვემო წელი (ჭეიშვილი 1994: 24), ან თორთომისწყლისა და ჭოროხის შუა დინების ხეობები (მიქელაძე 1967: 41-42) ეკავათ. სტრაბონის თანახმად კი, ხალიბები, მოსინიკებთან ერთად, ევფრატის ზემო წელზე, კარენიტსა და ქსერქსენეში სახლობდნენ (ყაუხჩიშვილი 1957: 189, XI.14.5). ევფრატის ზემო წელი არმენოხალიბების განსახლების არეალიდან გამოირიცხება (შდრ. ინგოროსოვა 1954: 467, შენ. 1); (მუსხელიშვილი 2016: 5, II-III), რადგან, პლინიუსის თანახმად, კარენიტი და დერზენე (იგივე, ქსერქსენე) დიდი არმენიის პრეფექტურებია (რეკჰემი 1961: 284-285, V. XX. 83), ხოლო არმენოხალიბები, როგორც ზემოთ უკვე დავინახეთ, დიდი არმენიის გარეთ იგულისხმებიან. არმენოხალიბები არც ქსენოფონტისეული ხალიბების ტერიტორიას ფარავდა (შდრ. მიქელაძე 1974: 121, 128) – ეს უკანასკნელი პლინიუსის დროისთვის იბერია ყოფილა.

გამოდის, რომ ზიგანა-ლაზისტანის ქედებს (resp. ტრაპეზუნტი) და ევფრატის სათავეებს (resp. დიდი არმენია) შორის მდებარე არმენოხალიბების ქვეყნისთვის რჩება ტრიპოლის-ჰარშიტის და აფსაროს-ჭოროხის ზემო წელის ხეობები (ჭეიშვილი 1994: 73); შდრ. (ჰიუსონი 2001: 49, 51, რუკა 40, 42); (ატლასი 2008: 26).¹¹ ჭოროხის ზემო წელზე არმენოხალიბების ლოკალიზაციის სასარგებლოდ მეტყველებს ის მნიშვნელოვანი გარემოებაც, რომ სომხური ტრადიცია ბაიბურთის სანახებს ხალდოძორის ანუ ხალდეველთა ქვეყნის სახელით მოიხსენიებს (ხაჩიკიანი 1950: 34, 249, 346, 457, 535, 544, 611); (ჰაკობიანი 1956: 553).

ამგვარი ვითარება სხვა მხრივაც დასტურდება: დიდი არმენიის აღწერისას ნათქვამია, რომ იგი პარიჰედრის მთებთან იწყება. იქვე განმარტებულია, რომ პარიჰედრი ის მთებია, საიდანაც სათავეს იღებს მდინარე აბსარუსი (რეკჰემი 1961: 354-357, VI. IX. 25), ე. ი. რომაელი მწერლის წარმოდგენით, დიდი არმენიის მიჯნა ჩრდილო-დასავლეთით ჭოროხ-ევფრატის წყალგამყოფ ქედზე იდო (ჭეიშვილი 1986: 122); შდრ. (მარკვარტი 1930: 22*), ჭოროხის ხეობა კი, შესაბამისად, მის ფარგლებს გარეთ რჩებოდა. პლინიუსს არც იმის აღნიშვნა ავიწყდება, რომ ამ მხარეში დიდ არმენიას მცირე არმენია ემეზობლებოდა, ხოლო ერთმანეთისგან მათ პარიჰედრის მთები და მდინარე აბსარუსი გამოჰყოფდა (რეკჰემი 1961: 354-357, VI. IX. 25). ადვილი შესამჩნევია, რომ პლინიუსის მიხედვით მცირე არმენია ლოკალიზდება იმ რეგიონში, სადაც თვითონვე უფრო ადრე არმენოხალიბებს ათავსებდა. ეს ორი ჩვენება არ ეწინააღმდეგება ერთმანეთს, რადგან, ჯერ ერთი, ავტორი, როგორც ვთქვით, აშკარად ანსხვავებს ერთმანეთისგან დიდ არმენიასა და არმენოხალიბებით დასახლებულ ტერიტორიას და მეორეც, ამ სატომო სახელის (ე. ი. არმენოხალიბების) პირველ კომპონენტს მსაზღვრელის ფუნქცია აკისრია და იმაზე მიუთითებს, რომ ხალიბების მიწა-

წყალი არმენიის, ამ შემთხვევაში მცირე არმენიის პოლიტიკური გავლენის სფეროში იყო მოქცეული (ყაუხჩიშვილი 1976: 161); შდრ. (მელიქიშვილი 1959: 85); (მიქელაძე 1974: 121, 137).¹²

ჭოროხის ზემო წელის ხეობის (სპერის პროვინციის) გადასვლა დიდი არმენიიდან მცირე არმენიის შემადგენლობაში სავსებით რეალურ-ისტორიული ფაქტია. ტერიტორიების ჩამოჭრა-ჩუქება რომის იმპერიის ჩვეული პოლიტიკა იყო. ცნობილია, რომ ახ. წ. 38 წელს რომაელებმა მცირე არმენიაში მეფობა აღადგინეს და მის მეფეს სამფლობელოებიც გაუზარდეს (კერი 1955: 295, Dio LIX.12.2); (ანტიკური კავკასია 2022: 424). პარტიის სამეფოსთან დაპირისპირებულ რომს ძლიერი – იმდენად, რამდენადაც ეს იმპერიის ინტერესებში შედიოდა – ბუფერული სახელმწიფო ესაჭიროებოდა ევფრატისპირა საზღვრების დასაცავად და დიდ არმენიაზე კონტროლის შესანარჩუნებლად. მცირე არმენიის როლი კარგად გამოჩნდა საუკუნის შუახანებში, როდესაც პარტიასთან საომარი სამზადისის წინ ნერონმა იქ თავისი სანდო პირი, არისტობულუსი დანიშნა მეფედ (გამყრელიძე 1973: 78-81, Tac. Ann. XIII.6-7), ხოლო საომარი მოქმედებების დასრულების შემდეგ დიდი არმენიის გარკვეული პროვინციები არისტობულუსსაც გადაეცა სამმართავად (გამყრელიძე 1973: 96, 99, Tac. Ann. XIV.26). ამ მიწებს შორის, ცხადია, შეიძლებოდა ყოფილიყო მცირე არმენიის მოსაზღვრე სპერიც, რომლის კონტროლიც რომაელებისთვის დიდ არმენიაზე ზემოქმედების კიდევ ერთი ბერკეტი იქნებოდა.¹³

ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ჭოროხის აუზი მოსხთა ქვეყნის ნაწილი იყო. Gens Armenochalybes ანუ ჭოროხის ზემო წელი, რომელიც „საბუნებისმეტყველო ისტორიაში“ Moschorum tractus-ის თანაბარმნიშვნელოვან ტერმინად გამოიყენება, ამ უკანასკნელის შემადგენლობიდან გამოირიცხება. გამოდის, რომ პლინიუსის მოსხთა ქვეყანა ჭოროხის შუა და ქვემო დინების აუზებს მოიცავდა, ანუ იბერიის საზღვრებში შედიოდა. პლინიუსის ცნობებზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ მოსხთა ქვეყანა მტკვრის აუზსაც მოიცავდა: ის რიონის, უკეთ, დღევანდელი მეცხეთის ქედის სამხრეთით იწყებოდა და აღწევდა მდინარე ჰიბერუსამდე, რომელიც მტკვარს უერთდებოდა. ჰიბერუსის ზუსტი ლოკალიზაცია, მართალია, უცნობია (მუსხელიშვილი 1977: 75); (პოდოსინოვი, სკრჟინსკაია 2011: 338, შენ. 638), მაგრამ ის მაინც აშკარაა, რომ მტკვრის ზემო წელის აუზი მოსხთა ქვეყანაში, ანუ იბერიის სამეფოში შედიოდა.

შემდეგ, პლინიუსით დიდი არმენიის განი ადიაბენედან მდინარე არაქსზე გადავლით მტკვრამდე აღწევდა, ხოლო სიგრძე – მცირე არმენიამდე; დიდსა და მცირე არმენიას აბსარუსი საზღვრავდა (რეკჰემი 1961: 354-357, VI. IX. 25). აშკარაა, რომ რომაელი ავტორი დიდი არმენიის ტერიტორიულ განფენილობას უკიდურესი განაპირა მხარეებით აღნიშნავს. Ad Cyrum, ისევე როგორც ad Minorem Armeniam და ადიაბენე, დიდი არმენიის საზღვრებს მიღმა მხარეს გულისხმობს; აბსარუსის ხსენება კი მტკვრისა და არაქსის დასახელებული მონაკვეთების ჭოროხის აუზთან სიახლოვეზე შეიძლება მიანიშნებდეს. მართლაც, „საბუნებისმეტყველო ისტორიის“ მომდევო პარაგრაფში მტკვრისა და არაქსის სათავეებზეა საუბარი: მტკვარი ჰენიოხურ ანუ კორაქსულ მთებში იღებს სათავეს, ხოლო არაქსი – იმავე მთებში, საიდანაც ევფრატი მოედინება (რეკჰემი 1961: 356-357, VI. X. 26); (ანტიკური კავკასია 2022: 586). კორაქსული მთები კოლას მთებია (ჭავჭავიძე 1998: 245), მტკვარ-არაქსის წყალგამყოფი ქედის დასავლეთი მონაკვეთი და სავარაუდოდ, დიდი არმენიის ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი (შდრ. ჯანაშია 1952: 255-256). დაეჭვებას იწვევს მხოლოდ ის გარემოება, რომ მტკვრისა და მასთან ერთად არაქსის სათავეებზეც პლინიუსი არმენიის აღწერისას საუბრობს. არაქსის ზემო წელი კი დიდი არმენიის საზღვრებშია საგულვებელი. ეს გამომდინარეობს საზღვრის კორაქსულ/კოლას მთებზე დადების დაშვებიდანაც და იმ პირდაპირი მითითებიდანაც, რომ არაქსი იმავე მთებიდან მოედინება, საიდანაც – ევფრატი; ეს უკანასკნელი კი, ორგზის ჩვენებით, დიდი არმენიიდან იღებდა სათავეს (რეკჰემი 1961: 284-85, 354-355, V.XX.83, VI.IX.25).

ყოველივე ზემოთქმულს თუ შევაჯამებთ, სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის პოლიტიკური

რუკა, შუა საუკუნეების ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინების გამოყენებით, ასეთ სახეს მიიღებს: ბასიანი დიდი არმენიის საზღვრებში შედიოდა, სპერი – მცირე არმენიაში, ტაო, კლარჯეთი და შავშეთი – იბერიის; მასვე ეკუთვნოდა არტაან-ერუშეთი და სამცხე-ჯავახეთი. ღიად რჩება კლარჯეთის დასავლეთი ნაწილის – ნიგალი, მურლული – და აჭარის (აჭარისწყლის ხეობის) და კოლას (ეს უკანასკნელი, დიდი ალბათობით, მაინც იბერიის სამეფოში უნდა ყოფილიყო) კუთვნილების საკითხი. I საუკუნის მიწურულს პოლიტიკური ვითარება ჩვენთვის საინტერესო რეგიონში კიდევ ერთხელ შეიცვალა და აღნიშნული „სადავო ტერიტორიები“ – ქოროხის ქვემო წელიც ზღვამდე და მტკვრის სათავეებიც იბერიის სამეფოს შემადგენლობაში აღმოჩნდა (ჭეიშვილი 1994: 74-75).

შენიშვნები

- ¹ წინამდებარე წერილი ჩემი სადისერტაციო ნაშრომის ერთი ნაწილის (თავი II, § 6) გადამუშავებული ვარიანტია (ჭეიშვილი 1994: 68-75). დასკვნები, რიგ შემთხვევებში, შეცვლილია.
- ² ს. მურავიოვის მტკიცებით პლინიუსტნ მოხსენიებული *Moschorum tractus* არის არა მესხეთი, არამედ მცხეთა/მცხეთის ქვეყანა; მისი თვალსაზრისი კი „საბუნებისმეტყველო ისტორიის“ 29-ე და 30-ე პარაგრაფების კრიტიკულ ფილოლოგიურ და ისტორიულ-გეოგრაფიულ (კარტოგრაფიულ) ანალიზს – მისივე შეფასებაა – ემყარება (იხ. მურავიოვი 1988). წყაროს მურავიოვისეული აღდგენა (ფრაგმენტების ამოგლეჯა-გადასმა, რაც არცერთი ხელნაწერით არ დასტურდება) გაუმართლებელია ტექსტოლოგიური და წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით, ხოლო რეკონსტრუირებული ტექსტი თანმხლები კომენტარებით ვერც ისტორიულ-გეოგრაფიულ კრიტიკას უძლებს. ზოგიერთი შეუსაბამობის შესახებ წინამდებარე გამოკვლევაშიც არის აღნიშნული.
- ³ საინტერესოა, რომ კასტორიუსის რუკაზე კოლხეთის სამხრეთით ნაჩვენებია *Campi deserti et inhabitabiles propter aquae inopiam* (უდაბური და დაუსახლებელი დაბლობები, უწყლობის გამო) (რათმანი 2018: 88-91, Segm. X.2-3).
- ⁴ ს. ჯანაშია (ჯანაშია 1952: 256) და გ. მელიქიშვილი (მელიქიშვილი 1959: 65, შენ. 142) ყურადღებას აფსაროსის ციხეზე ამახვილებენ, ს. კაკაბაძე – კარჩხალის ქედზე (კაკაბაძე 1924: 34).
- ⁵ სტრაბონი ახსენებს ჰეპტაკომეტებს – მთიელ ტომს და დასძენს, რომ „ზოგიერთნი ამ ბარბაროსთაგან იწოდებოდნენ აგრეთვე ბიძერებად“ (ყაუხჩიშვილი 1957: 203-204, XII.3.18). პომპონიუს მელა ასახელებს მაკროკეფალებს, ბეჩირებს, ბუქსერებს, ქალაქებს კერასუნტსა და ტრაპეზუნტს (გამყრელიძე 1965: 28-29, I.19.107-8); პომპონიუს მელას ცნობა, შეიძლება, მომდინარეობდეს ფსევდო-სკილაქსისგან, თუმცა განსხვავებაც აშკარაა. პლინიუსი ბეჩირებსა და ბუქსერებს ტრაპიზონის დასავლეთით გულისხმობს (რეკჰემი 1961: 346-347, VI.IV.11); (ანტიკური კავკასია 2022: 583).
- ⁶ პლინიუსის ცნობას *in ora ante Trapezunta flumen est Pyxites, ultra vero gens Sannorum Heniochoriun* მკვლევართა ნაწილს ისე ესმის, რომ სანი ჰენიოხები მაინცდამაინც პიქსიტესთან ცხოვრობდნენ (ჯანაშია 1959: 23); (ინაძე 1993: 395, შენ. 14); (პოდოსინოვი, სკრჟინსკაია 2011: 183); სხვა მოსაზრებით, *ultra vero* და, შესაბამისად, სანი ჰენიოხების განსახლების არეალიც ტრაპეზუნტს მიემართება (რეკჰემი 1961: 347).
- ⁷ პლინიუსი პირველი ავტორია, რომელიც პიქსიტესს ახსენებს. ამ მდინარეს ის ტრაპეზუნტის დასავლეთით უჩვენებს; მაგრამ მკვლევართა ნაწილი ფიქრობს, რომ რეალურად, აქ, ისევე როგორც ფლავიუს არიანეს „მოგზაურობაში“, ვინე-სუ იგულისხმება (ჯანაშია 1959: 23, PPE 7); (პოდოსინოვი, სკრჟინსკაია 2011: 303, შენ. 429). V საუკუნის ანონიმი, რომელიც არიანეს მისდევს,

ამ უკანასკნელისგან განსხვავებით ასახელებს პიქსიტესის კონცხს ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში (კეჭალმაძე 1961: 92, Anon., PPE 15). დასაშვებია, რომ ტოპონიმი/ჰიდრონიმი პიქსიტესი შავიზღვისპირეთის სხვადასხვა სექტორში, მათ შორის, ტრაპეზუნტის სანახებშიც, იყო გავრცელებული.

- ⁸ თანამედროვე კვლევებიც ადასტურებს, რომ „ღაბ-ი ისტორიულად აღნიშნავდა ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ მეგრულ-ლაზს, ხოლო ჭან-ი მიემართებოდა უფრო მთისწინა ზოლში ან მთაში მცხოვრებ კოლხებს“ (ჩუხუა და სხვები 2023: 27)
- ⁹ ანალოგიური ისტორიულ-გეოგრაფიული ვითარება დასტურდება IV საუკუნის II ნახევრისთვის, როდესაც ნიგალი, მურღლისხევი და მარადიდი/მერეთი/მირვეთი მაჭახლის ხეობითურთ ეგრისის სამეფოს ფარგლებში შედიოდა (მუსხელიშვილი 1977: 95) და, შესაძლებელია, ძვ. წ. I საუკუნეშიც (ჭეიშვილი 1992: 43-45).
- ¹⁰ დასახელებული ქალაქების ლოკალიზაციისთვის იხ. (პიუსონი 2001: 51, რუკა 42); (ატლასი 2008: 26). დამოწმებულ ფრაგმენტში ნახსენები კესარია არ უნდა აგვერიოს მახაკა-კესარიასთან, ცნობილ ადმინისტრაციულ და რელიგიურ ცენტრთან, რომელსაც პლინიუსი, სხვა ავტორების მსგავსად, კაპადოკიაში ათავსებს (რეკჰემი 1961: 342-343, VI.III.8).
- ¹¹ ამავე არეალისთვის შეიძლება მიგვეთვალა ლიკოს-კელკიტჩის სათავეებიც, მაგრამ დასახელებული მდინარის ზემო წელი მთლიანად მცირე არმენიაში შედიოდა.
- ¹² გ. მელიქიშვილი არმენოხალიბებს მცირე არმენიაში ათავსებს, მაგრამ არ მიუთითებს მათი განსახლების ტერიტორიას; ხალიბების მცირე არმენიის შემადგენლობაში შესვლას კი ძვ. წ. II საუკუნით ათარიღებს (მელიქიშვილი 1959: 302). საქართველოს ისტორიისა და სომხეთის ისტორიის დასახელებულ ატლასებში არმენოხალიბები დიდ არმენიაში არიან ნაჩვენები. ნაკლებსარწმუნოა არმენოხალიბების ლოკალიზაცია იბერიის სამეფოს საზღვრებში (ინგოროყვა 1954: 467 შენ. 1, 488, 516-17).
- ¹³ შეიძლება გაგვეხსენებინა სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში მცხოვრები ინსოხი-ჰენიოხების ლაშქრობა დიდ არმენიაში რომაელთა ნაქეზებით 58 წელს (მელიქიშვილი 1959: 367), სავარაუდოდ, ქოროხის ხეობაზე გავლით.

დამოწმებანი

- ანტიკური კავასია 2022:** ანტიკური კავასია. ენციკლოპედია, ტ. I: წყაროები, გამომცემლობა ლოგოსი, თბილისი,
- ატლასი 2008:** Հայաստանի Ազգային ատլաս. II, «Գեոլեզիայի եկ Քարտեգფրության Կենտրոն» պուսკ, Երևան.
- ბანბერი 1879:** E.H. Bunbury. *A History of Ancient Geography*, Vol. II, , John Murray, London.
- ბრაიერი, ვინფილდი 1985:** A. Bryer, D. Winfield. *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, , D.C., Washington.
- გამყრელიძე 1965:** ა. გამყრელიძე, პომპონიუს მელას ცნობები საქართველოს შესახებ, ქართული წყაროთმცოდნეობა, ტ. I, გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი.
- გამყრელიძე 1973:** ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ. ლათინური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავალი ნარკვევითა და კომენტარებითურთ გამოსცა ა. გამყრელიძემ, გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი.
- თუმანოვი 1963:** C. Toumanoff. *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, D.C., Washington.
- ინაძე 1993:** მ. ინაძე. ტერმინი „ჭანები“, საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული გეომინოლოგია, რედაქტორი გიორგი ჰაიჭაძე, გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი.

- ინგოროყვა 1954:** პ. ინგოროყვა. *გიორგი მეჩხედე*, გამომცემლობა საბჭოთა მწერალი, თბილისი.
- კაკაბაძე 1924:** ს. კაკაბაძე. ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები, *საისტორიო მოამბე*, ტ. I, ტფილისი.
- კერი 1955:** *Dio's Roman History*. With an English Translation by E. Cary, Vol. VII, London, William Heinemann LTD, Cambridge, MA, Harvard University Press.
- კეჭალმაძე 1961:** ფლავიუს არიანე. *მოგზაურობა შავი ზღვის გახშემო*, თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნ. კეჭალმაძისა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი.
- ლექსიკონი 1968:** *Oxford Latin Dictionary*, Clarendon Press, Oxford.
- ლომოური 1963:** ნ. ლომოური, ბერძენი ლოგოგრაფოსების ცნობები ქართველი ტომების შესახებ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 35, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი.
- მარკვარტი 1930:** J. Markwart. *Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen*, Mechitharisten-Buchdruckerei, Wien
- მაქსიმოვა 1956:** М. Максимовая. *Античные города Юго-Восточного Причерноморья*, Издательство АН СССР, Москва-Ленинград.
- მელიქიშვილი 1959:** Г. Меликишвили. *К истории древней Грузии*, Издательство АН Грузинской ССР, Тбилиси.
- მიქელაძე 1967:** თ.მიქელაძე. *ქსენოფონის „ანაბასისი“*, გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი,
- მიქელაძე 1974:** თ.მიქელაძე. *ძიებანი კოდხეთისა და სამხეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპიხეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან*, გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი.
- მურავიოვი 1988:** С. Муравьев. Заметки по исторической географии Закавказья. Плиний о населении Кавказа, *ВДИ*, 1.
- მუსხელიშვილი 1977:** დ. მუსხელიშვილი. *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძიებითი საკითხები*, I, გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი.
- მუსხელიშვილი 2016:** *საქართველოს ისტორიის ატლასი*. მთავარი რედაქტორი დავით მუსხელიშვილი, გამომცემლობა არტანუჯი, თბილისი.
- პოდოსინოვი, სკრუინსკაია 2011:** А. Подосинов, М. Скржинская. *Римские географические источники. Помпоний Мела, Плиний Старший*, Индрик, Москва.
- რათმანი 2018:** *Tabula Peutingeriana*, Die einzige Weltkarte aus der Antike, Eingeleitet und kommentiert von M. Rathmann, Darmstadt, WBG Philipp von Zabern.
- რეკვემი 1961:** Pliny. *Natural History*, With an English Translation by H. Rackham, Vol. II, Cambridge, MA, Harvard University Press, London, William Heinemann LTD.
- რეკვემი 1967:** Pliny. *Natural History*, With an English Translation by H. Rackham, Vol. I, Cambridge, MA, Harvard University Press, London, William Heinemann LTD.
- ტომსონი 1965:** J. O. Thomson. *History of Ancient Geography*, Biblo and Tannen, New York.
- ყაუხჩიშვილი 1957:** თ. ყაუხჩიშვილი. *სტრატონის გეოგრაფია*, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი.
- ყაუხჩიშვილი 1976:** თ. ყაუხჩიშვილი. *საქართველოს ისტორიის ძველი ბეჭდური წყახობები*, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი.
- ჩუხუა და სხვები 2023:** მ. ჩუხუა, ნ. ანთელავა, მ. მაგომედახანოვი. *კავკასიის ხაღებები, კუდგუხები, ენები*, გამომცემლობა ფავორიტი, თბილისი.
- ჭეიშვილი 1986:** გ. ჭეიშვილი. პარიადრეს ადგილმდებარეობისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სეხია, № 1, თბილისი.
- ჭეიშვილი 1992:** გ. ჭეიშვილი. ლევკოთეას სამლოცველოს ადგილმდებარეობის საკითხისათვის, *თსუ შიომები, ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა*,

ეთნოგრაფია, № 310, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი.

ჭეიშვილი 1994: გ. ჭეიშვილი. *სამხეთ-დასავლეთ საქართველოს (მესხეთის) ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები ანტიკურ ხანაში*, დისერტაცია მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი (ხელნაწერი დაცულია საქართველოს პარლამენტის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში).

ხაზარაძე 1984: ნ. ხაზარაძე. *საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პირობებები*, თბილისი, გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი.

ხაჩიკიანი 1950: Ժ. Դարի ხայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադემիայի հրատարակչություն.

ჯავახიშვილი 1919: ი. ჯავახიშვილი. *საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვადსაზრისით განხილული*, სახელმწიფო სტამბა, ტფილისი.

ჯავახიშვილი 1998: ი. ჯავახიშვილი. *თხზულებანი თოხმეგ გომად*, ტ. XI, გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი.

ჯანაშია 1952: ს. ჯანაშია. *შიომები*, II, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი.

ჯანაშია 1959: ს. ჯანაშია. *შიომები*, III, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი.

პაკობიანი 1956: Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., Հ. II, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադემիայի հրատարակչություն.

ჰიუსონი 2001: R. H. Hewsen. *Armenia: A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, Chicago and London.

THE POLITICAL GEOGRAPHY OF MESKHETI (THE MOSCHIAN COUNTRY) IN THE 1ST CENTURY A.D.

Giorgi Tcheishvili

Ivane Javakhishvili Institut
of History and Ethnology
giorgi.cheishvili@tsu.ge

The paper examines a section of the Ibero-Armenian marchlands. At the end of the 1st century B.C. the Moschian country, which comprised the basins of the Chorokhi and the Upper Mtkvari (Kura), was divided into three parts: one part (the provinces of Artaani, Javakheti and Samtskhe in the Upper Mtkvari basin) was held by the Iberians, another (Klarjeti, Shavsheti and Achara in the Lower Chorokhi basin) by the Colchians, and another (Speri and Tao in the Upper and Middle Chorokhi basin and Kola in the Upper Mtkvari valley) by the Armenians. Political map of the South Caucasus changed in the 1st century A.D. when Greater Armenia lost its frontier territories to the kingdoms of Iberia, Lesser Armenia and Pontus Polemoniacus. The bulk of information on the political geography of the area is derived from Pliny's *Natural History*. Analysis of Pliny's accounts demonstrates that: (1) The north-wester border of Greater Armenia lay along the Parihedri Mountains, i. e. the Chorokhi-Euphrates watershed, and the Heniochi/Coraxici, or Kola Mountains, i.e. the westernmost section of the Mtkvari-Araxes watershed. Hence, the basins of the Chorokhi and the Upper Mtlvari were situated outside the boundaries of the kingdom of Greater Armenia; (2) The Romans gave the land of

the Armenochalybes located in the Upper Chorokhi valley (= the province of Speri of the mediaeval writers) to Aristobulus, king of Lesser Armenia; (3) The kingdom of Iberia extended its southwestern borders as far as the Pontic Mountains, approximately from modern Pazar to Gonio, and the sources of the Mtkvari. Thus, the lands in the Middle and Lower Chorokhi (Tao, Klarjeti, and Shavsheti) and the Upper Mtkvari (Kola, Artaani, Javakheti and Samtskhe) were in Iberia by the mid-first century. These lands are described as the *Moschorum tractus* by Pliny. Only the coastal section of the Chorokhi, from Artvin to the mouth (i. e. western part of Klarjeti and Achara), might be under the control of the Lazi. Pliny's description of the South Caucasus is based on the reports from the Armenian campaigns of Domitius Corbulo and other Roman generals, and, therefore, is a valuable source for the historical geography of the region of his time.